

MEŞHED NÜSHASI TÜRKÇE KUR'AN TERCÜMESİNİN SÖZ VARLIĞI ÜZERİNE NOTLAR II: BAZI HAPAXLAR ÜZERİNE

NOTES ON THE VOCABULARY OF TURKISH KORAN TRANSLATION OF MASHHAD MANUSCRIPT II: ON SOME HAPAXS

Yaşar ŞİMŞEK *

Öz

Bu makale, Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi'nin 42. sayısında yayınlanan "Meşhed Nüshası Türkçe Kur'an Tercümesinin Söz Varlığı Üzerine Notlar" adlı çalışmanın devamı olup Meşhed ve Rylands Nüshalarında tanıklanan beş hapax örneğini (çağırık "çığlık, haykırış"; komiltur- "teşvik etmek"; örçüne- "direnmek, inat etmek"; ton yuğuçı "havari"; turılan- "sert, acımasız davranmak") konu almaktadır. İncelediğimiz sözcüklerden örçüne-, ton yuğuçı ve komiltur- Türk dili tarihinde ilk kez karşımıza çıkmaktadır. çağırık ve turılan- ise Rylands ve Meşhed Nüshaları dışında herhangi bir metinde görülmemektedir. Bu sözcükler üzerine yapılan etimolojik izahlar makalenin özünü teşkil etmektedir.

Anahtar Kelimeler

Kur'an Tercümesi, Harezmi Türkçesi, Meşhed Nüshası Kur'an Tercümesi, Hapax.

Abstract

This paper is a continuation of an article published in the 42nd issue of the Selçuk University Journal of Turkish Studies titled "Meşhed Nüshası Türkçe Kur'an Tercümesinin Söz Varlığı Üzerine Notlar" (Some Notes on the Vocabulary of Turkish Koran Translation of Mashhad Manuscript), in that it examines an additional five hapax legomena found in the Rylands / Mashhad manuscript: çağırık "scream, squeal"; komiltur- "to encourage", örçüne- "persist, be obstinate"; ton yuğuçı "apostle", and turılan- "to be stern, to act sternly". Two of these words, ton yuğuçı and komiltur, have been encountered for the first time historically and linguistically speaking; çağırık and turılan- on the other hand do not appear to exist in any other text beyond the Koran translation in question. The core of this paper is centered around an etymological analysis of these five words.

Keywords

Koran Translation, Khorezm Turkish, Koran Translations Of Mashhad Manuscript, Hapax.

* Dr. Öğr. Üyesi., Giresun Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, ysimsek55@gmail.com

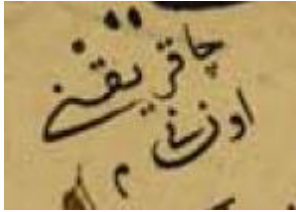
1. **çakırık*** (Ar. *şayha* < *ś-y-h* / *zecre* < *z-c-r*)

*taķı ol vaķtin kim¹ kōrdūng anlarını tangġa² keltürür sini³ tenleri⁴ taķı eger aysalar eşıtgey sen sözlerini ĥaķıķat üze anlar⁵ biri biringe yanannıŷ yıġaĉlar sizerler⁶ tigme bir **çakırıknu**⁷ anlar üze anlar düşmenler turur ģorkġul⁸ anlardın öldürsün anlarını Tengri neteg ewrülürler⁹ [237a/6-237b/2] (Munafıkûn/4). [= Onları gördüğün zaman kalıpları hoşuna gider. Konuşurlarsa sözlerine kulak verirsin. Onlar sanki elbise giydirilmiş kereste gibidirler. Her kuvvetli sesi kendi aleyhlerine sanırlar. Onlar düşmandır, onlardan sakın! Allah onları kahretsin! Nasıl da (haktan) çevriliyorlar!] (DİB KM: 553).*

*ĥaķıķat üze ol bir **çakırık** turur bir [306a/3] (Nâziat/13). [= Halbuki o, bir haykırıŷtan (sûr'un üfürülmesinden) ibarettir.] (DİB KM: 582).*

“çıġlık, haykırıŷ” anlamındaki sözcüğün *çak* yansıma sözünden türediği açıktır (*çakırık* < *çak* + *ra-k* / *çak* + *r(X)k*). Türkçede *çaġ* / *çaġ* > *caĥ* / *çıġ* / *çık* / *çoġ* yansıma sözlerinden türeyen söz varlığı oldukça geniŷ¹⁰ olmasına raġmen *çakırık* sözcüğü sadece Rylands ve Meŷhed Nüshalarında tanıklanabilmektedir. Aysu Ata *çıkırık* ŷeklinde okuduğu ve bir hapax olarak değerlendirdiği sözcük üzerine ŷu açıklamayı yapmıŷtır:

“Taramalarımız sonucu baŷka metinde tespit edemediğimiz kelimelerdendir. Yansıma kelimelerden olduğu anlaŷılan *çıkırık* ile ilgili olan DLT’deki ŷu açıklama önemlidir: DLT III 280 *tuŷ çıkıradı* “diŷ gıcırdadı”, *kapuġ çıkıradı* “kapı gıcırdadı”; Bir adam düşmanlıkla ve buna benzer ŷeyle bađırırŷa yine böyle denir. *Utru keldi uraġut çıkırık birle urdı yüzini* 51:29 (Tercümesi: Karısı çıġlık atarak geldi. Elini yüzüne çarparak ...) cümlesinde geçen kelimenin Kaŷgarlının açıklamasına göre *çıkıra-k* > *çıkırık* olduğu düşünülebilir. Ya da *çıkıra-* yanında *çıkır-* fiilinin de bulunabileceği ve buradan *çık(ı)r-ık* > *çıkırık* ŷeklini almıŷ olacağı akla gelmektedir.” (2013:191).

(237b/1).

* 1 kaçan kim

2 Öacebke tanglamekke

3 sang

4 özleri boyları

5 tamâm anlar andaġ teg kim anlar

6 saķınurlar

7 ünü

8 saķlangıl

9 çevrülürler yandurulurlar

10 *çalamak* “(yüksekten akan su) ses çıkarmak”; *çaġ* “çaġlayan”; *çaġ çaġ akmak* “çaġlayarak akmak”; *çaġ çuġ* “gürültü”; *çaġıl* “suyun ŷiddetli akmasından hasıl olan ses”; *çaġılamak* “çaġlamak”; *çaġıl çaġıl* “(su) kaynayıp akarken çıkan ses”; *çaġırġan* “çok bağıran”; *çaġırı söylemek* “bağırarak söylemek”; *çaġırısamak* “çaġırmaya katılmak, hizmet yanısına çaġırmak”; *çaġırmak* “sızlanarak seslenmek”; *çaġır-* “haykırmak”; *çaġırt-* “yüksek sesle duyurtmak, tallel bağırtmak”; *çaġıŷtı* “boncuk, düġme gibi seslerin madeni bir kap içinde sallandıkça çıkardıkları ses”; *çaġlaġan* “çaġlayarak akan su”; *çaġlaġ* “selale, çaġlayan, ŷarıl ŷarıl akan”; *çaġlaġlıġ* “ŷarıl ŷarıl akma hali”; *çaġna-* “haykırmak, çıġlık koparmak”; *çaġnam çaġnam* “çaġıl çaġıl”; *çaġnaŷmak* “konuŷmak, görüŷmek”; *çaġrıŷdırmak* “bağırtmak”; *çaġŷıldamak* “çerçöp, demir parçaları ve maddeleri hareketlendirecek keskin ses çıkarmak”; *çaġŷıldı* “çerçöp gibi kurumuŷ nesnelere kırıntı halinde demir vb. cisimlerin hareketi sırasında çıkan ses”; *çaġu* “çaġıltı, ses, gürültü” vd ... (Zülfikar 1995:367-414).

Sözcüğün Moğolca *çirkire-* “gürültü yapmak, çığlık atmak” ile bağlantısı ve Türk dilinde {KIrA-} yapısıyla kurulan diğer yansıma sözler üzerine farklı bir görüş için bk. Tekin 1982: 503-513.

Meşhed Nüshasında da tanıklanan *çaçırık* > *çıçırık* sözcüğünün hapax özelliğini yitirdiği söylenebilir.

2. *komilturma*-* (Ar. *lā yaḥūzzu* < *ḥaẓẓ* < *ḥ-ẓ-ẓ*)

taḳī komilturmadī^{11 12} *kişilerke dervişning taḶāmı üze*¹³ *derviş*¹⁴ [271a/6] (Hakkâ/34). [= “Yoksulu doyurmaya teşvik etmiyordu.”] (DİB KM: 566).

ḥ-ẓ-ẓ kökünden türeyen Ar. *ḥaẓẓ* “teşvik etmek” demektir (Müfredât 291). *ḥaẓẓ*’ın karşılığı olarak verilen *komiltur-* (*kom+ı-l-tur-*) Meşhed Nüshasından başka bir metinde tanıklayamadığımız sözcüklerden biridir.

komı-, DLT’de “heyecanlanmak ve şiddetli özlem duymak”; KB’de “heyecanlanmak, coşmak” (KB 3854) anlamında kayıtlıdır. DLT’de bu kökten türeyen *komuş-* / *komuş-* “dalgalar coşmak; coşmak; coşkuyla, neşeyle çalışmak”; *komıt-* “heyecanlandırmak, coşturmak”; *komıtgan* “özleten (şey, kimse)” (DLT 726-727) sözcükleri de görülmektedir.

Sözcük, pekiştirme / kuvvetlendirme bildiren /-ḫ-/ eki ile genişlemiş şekliyle Eski Türk Şiiri’nde tanıklanabilmektedir: “... *çorçınçların emgeklerin çorıyü kiderip çorılmaşsız çın mengike komıdu ilişelim.*” [= Onların korkularını eziyetlerini koruyarak giderip korunması olmayan hakiki saadete **coşarak** ilişelim.] (Arat 1986:138-139).

Harezmi Türkçesinde “parlamak, ışıldamak, kızarmak”; anlamında görülen (NF 254; KE 370) fiile Borovkov “görünmek, gözükmek”; Usta ise “zuhur etmek, ortaya çıkmak” anlamını vermiştir: ... *älkiñni küñçüküñgä soğğıl teb soğğub kayra çıkardı ärsä älkindin nur komıyur ärsä ...* (Borovkov 2002:170; Usta 1989:419; Usta 2011:102). Fiilin buradaki anlamı da “parlamak, ışıldamak”tır. *komı-* aynı anlamda Nehcü’l-Ferâdîs’te kayıtlıdır, ancak Eckmann fiili /u/ ile okumuştur: ... *üstün baqtım erse körer-men bir yerli kökli arasında bir uluğ taht üze Cebrâ’il olturmuş yüzi küñ teg komıyur ...* (NF 7). Bu okuma Ata tarafından dizinde *komı-* şeklinde düzeltilmiştir (NF 254). NF dizininde *komı-* şeklinde /o/ ile okunan sözcük, KE yayınında da /o/ ile okunmuştur, ancak KE 399’da *komrul-* “kıvıldamak, harekete geçmek”; *komur-* “hareket ettirmek, kıvıldatmak” şeklinde madde başı yapılan iki fiilin aşağıdaki tanıklardan hareketle *komı-* sözcüğünden türediği ve /o/ ile okunması gerektiği anlaşılmaktadır.

kom “dalga”

**komı-* “kıvıldamak, hareket etmek”

komı- “heyecanlanmak ve şiddetli özlem duymak”; “heyecanlanmak, coşmak”

¹¹ <komilturma>s

¹² yöndürmes

¹³ çığaylarğa* aş birmekke

* biçäre

¹⁴ çığay biçäre

komıd- "çoşmak"

komış- "dalgalar çoşmak; çoşmak; çoşkuyla, neşeyle çalışmak"

komıt- "heyecanlandırmak, coşturmak"

komıtgan "özleten (şey, kimse)"

komı-, *komıd-*, *komış-*, *komıt-* ve *komıtgan* sözcüklerinin *kom* "dalga" sözcüğünden türediği açıktır. Bu noktada "dalga" anlamı ile sözcüğün fiil şeklindeki anlamlarını birbirine bağlayan tanıklanamayan bir anlam kurulabilir: **komı-* "kımıldamak, hareket etmek". Bu kurgunun sağlaması Harezmi Türkçesinde görülen *komur-* "hareket ettirmek, kımıldatmak" ve *komrul-* "kımıldamak, harekete geçmek" aracılığı ile yapılabilmektedir. Yani KE'de tanıklanan fiillerin anlamları daha eskicidir.

komı- fiili ile ilgili görünen ve Aptullah Battal, Atalay, Ata, Eminoglu, Eckmann, Hacıeminoğlu, Yüce tarafından ve Tarama Sözlüğü'nde /u/ ile okunan *kom* "dalga, su dalgası" *kom-* "dalgalanmak" *komtur-* "dalgalandırmak" *komuş-* "işe neşe ile koyulmak; su dalgalanmak" (DLT IV 377); *komrul-* "kımıldamak, harekete geçmek"; *komı-* "parlamak, ışıltılamak" (NF 7); *komul-* "kımıldamak, harekete geçmek"; *komur-* "hareket ettirmek, kımıldatmak" (KE 399); *kom* "dalga, fırtına, su taşkını"; *komur-* "dalgalanmak, su kabarmak" (KEf 239); *kom* "suyun dalgası" (İbnü Müh. 47); *komun-* "parlamak" (HŞ 968); *kom* "dalga" (ME 151); *kom* "dalga, fırtına" (TS IV 2729-2730) sözcükleri /o/ ile okunmalıdır. Zira sözcük Türkmen Türkçesinde *gom* "şiddetli rüzgar, fırtına"; *deniz gomı* "deniz fırtınası" (Tekin vd. 1995:277); Altay Türkçesinde *kom* "dalga"; *komdu* "dalgalı su, dalga şekilli" (Naskali – Duranlı 1999:116 = DLT 241); Çuvaş Türkçesinde *hum* "dalga", *humhav* "dalgalama, heyecan, çalkantı, endişe", *humhan-* "dalgalanmak, çalkalanmak, sallanmak, heyecanlanmak, endişe etmek, merak etmek", *humhat-* "dalgalanmak, heyecanlandırmak, coşturmak, endişelenmek" (Bayram 2007:416; Paasonen 1950:46) olarak yaşamaktadır. Bilindiği üzere Eski Türkçe /o/ ve /ö/ sesleriyle başlayan sözcükler, Çuvaş Türkçesinde çoğunlukla ön seste /v/ türemesiyle karşımıza çıkar. Bunun dışında ET. *ok* = Çuv. *uhı* örneğinde olduğu gibi /o/nun kelime başında /u/ olduğu örnekler de mevcuttur. ET. *yol* = Çuv. *şul* ve ET. *bol-* = Çuv. *pul-* gibi bazı örneklerde /o/lar kelime içinde de /u/ ile karşılır (Ersoy 2012:1291). Sözcüğün neredeyse hiç anlam değişmesine uğramadan Çuvaş Türkçesinde yaşaması oldukça önemlidir. Çuvaş Türkçesindeki *hum*, *humhav*, *humhan-*, *humhat-* örnekleri Arap harfli metinlerde /o/ ve /u/ ile okunabilen sözcüğün, /o/ ile okunması gerektiğini göstermektedir. Çünkü yine bilindiği üzere Eski Türkçe /o/ ünlüsü Çuvaş Türkçesinde ön seste /v/ ilişmesiyle birlikte vı/vı/vu'ya ya da ikinci seste olduğu konumlarda /v/siz olarak ı/ı/u'ya değişerek daralmış ve düzleşmiştir (Yalçın 2013:111; Ceylan 1997:175-176).

Sözcüğün kökeni üzerine OTWF 776; EDPT 626; ve DTS 455'de herhangi bir bilgi verilmemiştir. Biz burada *komı-* fiili ile *kom* "su dalgası" arasındaki bağlantıya dikkat çekmek istedik. Bütün bu bilgilerden hareketle *komultur-* fiilinin ET. *komı-* (< *kom*)'dan türediği söylenebilir. *komı-* fiilinin DLT'deki anlamları ile *komultur-* sözcüğüne verdiğimiz anlam da ("teşvik etmek") pekâlâ uyusmaktadır. Zira *teşvik etmek*, "şevke, gayrete getirme, şevklendirme, isteklendirme" olarak anlamlandırılır.

3. örçüne-* (Ar. leccū)

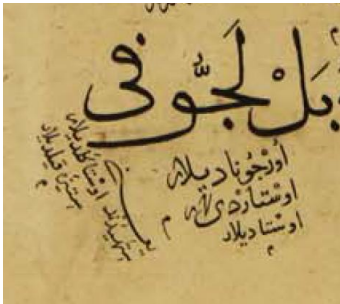
yā kim turur bu ol kim rūzī birür sizke eger yıgşa¹⁵ rūzşin¹⁶ örçünediler¹⁷ boynaguluğ¹⁸ tağı kaçmak¹⁹ [260b/6-261a/1] (Mülk/21) [= Peki, Allah rızkını keserse, kimdir size rızık verecek olan? Hayır, onlar azgınlık ve nefretle direnip durdular.] (DİB KM: 562).

Taradığımız eserlerde tanıklayamadığımız fiillerden biridir. örçeş- “karşı gelmek, muhalif olmak”; örçineş- “direnmek, inat etmek, tartışmak” (AKT 213); örcele- “inat etmek, ısrar etmek”; örçeleş- “bir mesele üzerinde inatlaşmak, münakaşa etmek” (KTS 211) ve Süheyl ü Nev-bahâr’da kayıtlanan örce “can sıkın, kızdıran, sert, kaba” (SN 631) örçüne- fiili ile ilgili Türk dili tarihinde tanıklanabilen diğer sözcüklerdir. DS’de örce ile ilgili örce “1. can sıkın, kızdıracak söz; 2. kavgaya dönüşen tartışma”; örce gak- / örüce kalk- “sataşmak, öfkeyle ayağa kalkıp kavgaya girişmek”; örcele- “inceden inceye sormak, kurcalamak”; örceleş- / örcünleş- / örçe git- “kavga eder gibi tartışmak”; örçeş- “bir konu üzerinde tartışmak”; birbirine dolaşmak, karışmak”; örcüm “bir konunun üzerinde direnen, inatçı”; örcünlen- “direnmek” (DS IX: 3343). sözcükleri kayıtlıdır.

Sözcüğün kökeni üzerine Taş görüş belirtmiştir: “... Bütün bunlar, Moğolca ürçi-, ürçiy- “çekmek, büzüşmek, buruşmak, kaşlarını çatmak, suratını buruşturmak” eylemleriyle ilgili olabilir.” (Taş 2009:127).

Bizce sözcüğün kökeni, ilk anlamı “kalkmak, ayağa kalkmak” olan ve Köl Tigin Yazıtı’ndan itibaren metaforik olarak “ayaklanmak, baş kaldırmak” anlamında görülen ör- fiili ile açıklanmalıdır. Kurıdın (S)ogud örti “Batıdan Soğdlar ayaklanmıştı” (Ercilasun 2016:540-541). Türkiye Türkçesi ağızlarında görülen örüce kalk- “sataşmak, öfkeyle ayağa kalkıp kavgaya girişmek” deyiminin kalk- sözcüğü ile kurulması bizi bu düşünceye iten ana sebeplerden biridir.

örçüne- fiiline geçmeden evvel Türk dilinde örçüne- fiili ile ilgili diğer sözcüklere de değinmekte fayda vardır. ör- Eski Türkçede örü- olarak genişlemiş şekliyle de kullanılmıştır. Derleme Sözlüğü’nde karşımıza çıkan örüce, (= ör-ü-ce+) şeklinde oluşmuştur. –CA eki, Türk dili tarihinde awunça (= awun-ça) (HŞ 385) gibi oldukça az sayıda örnekte görülen fiilden isim yapım eklerinden biridir. örçüne- fiilini ise açıklamak oldukça zor görünmektedir. Ancak bazı örnekler, bize bu konuda yardımcı olabilir. Mesela Rylands Nüshasında küdez- “gözetlemek, korumak, tutmak, muhafaza etmek, saklamak” anlamlarında görülür. Bu fiilden “gözetleyen, koruyan, muhafaza eden” anlamında küdezçi sözcüğü türemiştir. Buraya kadar herşey normaldir. Fakat aynı fiilden türeyen küdezçin “gözetleyen” bir hapax olarak karşımıza çıkmaktadır. Aysu Ata, bu noktada sözcüğün sonundaki +n ünsüzünü Moğolcada ismin yalın halini gösteren (bitigçin, karaççın gibi) bir ek olarak açıklamıştır (2013:168). Bu açıklamadan hareketle örçüne- fiilinin (= örçüne- < örçine- < ör-çIn+e-) şeklinde meydana geldiğini söylemek

¹⁵ tartıp birmese

¹⁶ <rūzī>sini

¹⁷ üsterdiler üstediler yaÖnj sitihiden üste keldiler sitize kıldılar

¹⁸ haddin* keçmek

* çaç

¹⁹ yime ürkmek

mümkündür. Moğolcada ismin yalın halini gösteren +n ünsüzünün *örçüne-* fiilinde kalıplaştığı ve bu özelliğini yitirdiği AKT'de *örçineş-* "direnmek, inat etmek, tartışmak" (= ör-çIn+Aş-) ve yine Derleme Sözlüğü'nde görülen *örçünlen-* "direnmek" (= ör-çIn+le-n-) örneklerinden anlaşılmaktadır.

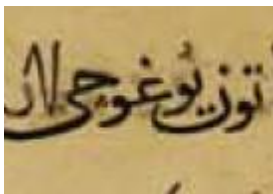
4. ton yuğuçı* (Ar. el-ĥavārī)

Ŗİsā yalavaç nişānlarının sözi

velākin Ŗİsā bin Meryem sözi bu turur ve iz kāle Ŗİsā bin ⁽¹⁰⁾ Meryem yā benī isrā'īl [61/6] Ŗİsā hicretdin yandı erse yalavaçlıķ nişānlarını ⁽¹¹⁾ kişilerke bilgürtti ölüg tirgüzdi balıkdın²⁰ kuş itti angar ürdi tirig boldı ⁽¹²⁾ Tengri Ŗāzze ve celle Ŗİsā tapa kökdin bitig idti İncil atlıķ Beytü'l-Maķdis kişileri angar ⁽¹³⁾ bütmediler aydılar Ŗİsā yilwinçilik kılur Ŗİsā kağguluğ boldı kintdin çıktı ^[233b] bir ança **ton yuğuçular** üze keçti Ŗİsā anlarķa aydı men Tengri ķatinga barur men ⁽²⁾ köçer men andağ kim yalavaçlar köçerler **ton yuğuçular** aydılar biz yime sening birle baralum ⁽³⁾ on iki kişi erdiler ol **ton yuğuçular** bu ol turur kim Tengri yarlıķar kemā kāle ⁽⁴⁾ Ŗİsā ibni meryeme lil ĥavārīyyine men enşārī ilāllāh [61/14] anlar Ŗİsā birle bardılar ⁽⁵⁾ erse kişilerdin yime bir ança Ŗİsā birle bardılar yabanda Tengri Ŗāzze ve celle anlarķa kökdin ⁽⁶⁾ tirgi idti bir gürüh aydılar bu yilwinçilik turur Tengri anlarını tiğsürdi ādemilerdin ⁽⁷⁾ öngin nirse kıldı üç kün keçti erse ķamuđı öldiler Ŗİsā andın yandı ⁽⁸⁾ kişilerke ķamuđ bilgülig boldı Ŗİsā yalavaçlıķını İncilni anlar üze oķıdı ⁽⁹⁾ Tengri Ŗāzze ve celle İncil içinde belgürtmiş erdi yime yalavaç sözini Ŗİsā ⁽¹⁰⁾ İncilde oķıdı yana aydı Tengri mini benī İsrā'īl tapa idmiş turur yalavaçlıķķa ⁽¹¹⁾ ķamuđ yalavaçlar çin erdiler bitiglerini kim Tengri idti şerīŖatlarını kim buyurdu ⁽¹²⁾ Ādemdin Mūsāķa tegi ķamuđı çin erdi Tengri yarlığı erdi yana sewinç birdi kim ⁽¹³⁾ bir yalavaç çıkķu turur Aĥmed atlığ ŖArabdin çıkķay kişiler anı yilwinçi ayđaylar ^[234a] İncil içinde bilgülig erdi İncil ĥavāriler elginde erdi bu yime ayılmış turur ⁽²⁾ öz ornında kaçan ŖArabdin çıktı erse ĥavāriler oğlanları ⁽³⁾ yalavaç atını İncildin ewürdiler cuhūdlar birle birikteler aydılar İncilde ⁽⁴⁾ bar turur kim ŖArabdin yalavaç çıkķay velākin bu ol yalavaç ermes bu yilwinçi turur ⁽⁵⁾ ol vaķtđa tegi kim yalavaçķa busut boldı anlarını yok kıldı [233a/9-234a/5].

ton yuğuçı, Ar. *ĥavārī* "1. yardımcı. 2. peygamberin fikirlerini yaymada yardımcı dokunan kimselerden her biri. Hz. İsa'nın on iki yardımcısından her biri." sözcüğünün karşılığı olarak, İsa peygamberin anlatıldığı tefsir bölümünde 3 yerde geçmektedir. Kur'an-ı Kerim'de Mâide, Necm ve Saf sûrelerinde (5/111;112-53/2-61/14) geçen *ĥavārī* sözcüğü Türkçe ilk Kur'an tercümelerinde öz eşler (Rylands 61/14); *arığ tonluğ / ürüng tonluğ* (TİEM 73 5/111;112-61/14); *eş* (TİEM 73 53/2); *ķoldaş* (AKT 53/2; HKT 53/2); *üdründü* (HKT 5/111;112-61/14) ve *ĥavārī* şeklinde tercüme edilmiştir. *ton yuğuçı* sözcüğüne "havari" anlamında başka bir metinde rastlanmamıştır.

ton / ton sözcüğü, Türkçe ilk Kur'an tercümelerinde "örtü, elbise, bürüngü, giyecek, libas" (Ünlü 2012:756-757); *yu-* ise "yıkamak; abdest almak" anlamlarında (Ünlü 2012:896) görülmektedir.

²⁰ balçık

havārī sözcüğünün yukarıdaki metonimli kullanımlarını anlamak için Kur'an sözlüklerine bakmakta fayda vardır. Hasîrîzâde Elif Efendi'nin Osmanlıca Kur'an Lugatında konumuzla ilgili detaylı bilgi bulunmaktadır:

"*el-havāriyyünne*, enbiyā-i Ōizām Ōaleyhimü's-selāmin hālis ve güzide ashāb ve mütābiŌleridir ki küfr ve Ōināddan halāsla enbiyāyi tasdik ve onlara nusrette izhār ve isbāt-ı ihlās ettiler. Ve denildi ki *havāriyyünne* **kassār yaŌni bez yunucu ve aġartıcı idiler de beyāz maŌnāsına olan** kesre hīvār'dan meŌhüz *havārī* ile tesmiye ve telkīb olundular." (Hasîrîzâde Elif Efendi I: 366-367). [= *el-havāriyyünne*, Büyük peygamberlerin halis ve güzide sahabeleri ve onların yolunu takip edenlerine verilen addır. Küfür ve isrardan uzak bir şekilde peygamberleri tasdik edip onlara samimi bir şekilde yardım ettiler ve buradan hareketle *havāriyyünne* denildi. **Onlar kassar yani elbise yıkayıcı ve beyazlatıcı idiler ki beyaz anlamında olan hīvār'dan türetilmiş havārī sözcüğü ile isimlendirildiler.**]

Müfredât'ta ise Arapça sözcüğün *h-v-r* kökünden türediği ve çok anlamlılığı üzerine geniş bilgiler bulunmaktadır: "... *havr* "bizzat veya düşünce yönünden tereddüt etmek"; *hūr* "ceylan gözlü, iri gözlü"; *havvaretüş şeyyi* "bir şeyi beyazlaştırmak ve yuvarlaklaştırmak". *havāriyyün* Hz. İsa'nın yardımcılarıdır. Kimisi, onların boyacı oldukları, kimisi ise avcı olduklarını söylemiştir. Bazı âlimler de Yüce Allah'ın *Ey peygamberin ev halkı şüphesiz Allah sizden pisliği giderip sizi tertemiz yapmak ister* (33/33) sözünde işaret edilen din ve ilmi dile getirmekle insanların gönüllerini temizlemeleridir. Müellif der ki, **onların boyacı olduklarının söylenmesi temsil ve teşbih bağlamındadır**. İnsanların geneli arasında el üstünde tutulan mesleki gerçekleri bilme konusunda uzmanlaşmış kişiler için bu sıfat düşünülür..." (Müfredât 315-316).

Hasîrîzâde Elif Efendi ve Ragıb el-İsfahani'nin sözlüklerinden hareketle *havārī* sözcüğünün Arapçada metaforik bir anlamla türetildiği; *arığ tonluğ / ürüng tonluğ* ve *ton yuğuç* sözcüklerinin Türkçe ilk Kur'an tercümelerindeki metonimli kullanımların da müellifler tarafından buna istinaden oluşturulduğu söylenebilir.

5. **turılan**⁺ (Ar. iġluž < ġilžat < ġ-l-ž)

*āy peygāmbere*²¹ *cihād kılğı*²² *kāfirler birle*²³ *tağı munāfiğlar*²⁴ *birle tağı iriglik kılğı*²⁵ *anlar üze tağı sığınğı yirleri tamuğ turur tağı nime*²⁶ *yawuz yanış*²⁷ [252b/2-3] (Tahrim/9). [= Ey Peygamber! Kafirlerle ve münafıklara karşı cihad et, onlara karşı sert davran. Onların varacağı yer cehennemdir. Ne kötü varılacak yerdir orası!] (DİB KM: 560).

Ar. *ġilžat* "kalınlık, sertlik" sözcüğü nüshada, *iriglik kıl*- ile karşılanmış; *iriglik kıl*- ise *turılan*- "sert, acımasız davranmak" ile notlanmıştır. *iriglik* < *irig* + *lik* "sertlik, haşinlik" anlamında HKT

21 yalavaç
22 toğuşıl
23 tağuçılar birle
24 ikki yüzlüğ
25 yime **turılanğıl**
26 nime
27 kaytmaq

ve TİEM 73 Nüshalarında tanıklanabilmektedir. *turılan-* ise Meşhed Nüshası dışında sadece Rylands Nüshasında tespit edilebilmektedir:

ey yalavaç katıglanğıl kâfirler birle iki yüzlüglerke turılanğıl olar üze olarning yanıñ yerleri tamuğ turur néme yawuz yanğı yer (Rylands 95b-96a (66/9)).

Sözcük üzerine Ata şu açıklamayı yapmıştır: “Kelime fiil şekliyle kaynaklarda tespit edilememiştir. < turı +la -n- şeklinde açıkladığımız kelimenin isim kökü yani *turı* DLT III 220’de huyu sert olan adama “turı kişi” denir açıklamasının yanında KB III 469’da “tatsız, tadı kekere olan” ve “haşin” anlamı ile de geçmektedir. Atalay, DLT’de kelimeyi *türi* okumuş, bu okuyuş Clauson ve J. Kelly ile R. Dankoff tarafından *turı* şeklinde düzeltilmiştir.” (Ata 2013:193; Ata 2012:10).

Ata’nın hapax olarak değerlendirdiği sözcüğün Meşhed Nüshasında da tanıklanmasından hareketle bu özelliğini yitirdiği söylenebilir.

Sonuç

Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi’nin 42. sayısında yayınlanan “Meşhed Nüshası Türkçe Kur’an Tercümesinin Söz Varlığı Üzerine Notlar” adlı çalışmada *awuçmak*, *çıpuk*, *ımgurt-*, *ilekle-*, *kapğaklamak*, *kömerlemiş*, *yadğın* ve *yata-* sözcükleri üzerinde durulmuştu. Bu makalede ise yine Meşhed ve Rylands Nüshalarında tanıklanan beş hapax örneği üzerinde duruldu. İncelediğimiz sözcüklerden *çağrıç* ve *turılan-* daha önce sadece Rylands Nüshasında tanıklanabilmekte ve hapax olarak değerlendirilmekteydi. Bu iki sözcüğün Meşhed Nüshasında da görülmesinin ardından hapax özelliğini yitirdiği ortaya kondu. Makaleye konu olan *komiltur-*, *örçüne-* ve *ton yuguçı* sözcükleri ise Meşhed Nüshası dışında Türk dili tarihinde herhangi bir metinde karşılaşılmayan söz varlığına örnek teşkil etmektedir. Ayrıca daha önce *ğum*, *ğum-*, *ğumi-*, *ğumtur-*, *ğumuş-*, *ğumul-*, *ğumur-*, *ğumrul-* şeklinde ilk hecede /u/ ile okunan sözcüklerin *komiltur-* sözcüğünün etimolojik açıklamasından hareketle /o/ ile okunması gerektiği söylenebilir.

Kısaltmalar

Ar. Arapça; **AKT** bk. Borovkov 2002; **bk.** Bakınız; **Çuv.** Çuvaşça; **DİB KM** Diyanet İşleri Başkanlığı Kur’anı Kerim Meali; **DLT** bk. Ercilasun-Akkoyunlu 2014; **DLT I-IV** bk. Atalay 2006; **DTS** Drevnetyurkskiy Slovar’; **EDPT** An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish; **ET.** Eski Türkçe; **HKT** bk. Sağol 1993; **HŞ** Husrev ü Şirin; **İbnü Müh.** bk. Aptullah Battal 1934; **KB** Kutadgu Bilig; **KE** Kısaşü’l-Enbiyâ; **KEf** Kitâbü’l-Ef’âl; **KTS** Kıpçak Türkçesi Sözlüğü; **ME** Mukaddimetü’l-Edeb; **NF** Nehcü’l-Ferâdis; **OTWF** Old Turkic Word Formation; **SN** Süheyl ü Nev-bahâr; **Rylands** bk. Ata 2013; **TİEM 73** bk. Ünlü 2004-Kök 2004; **TS** Tarama Sözlüğü.

Summary

An article titled “Notes On The Vocabulary Of Turkish Koran Translation Of Mashhad Manuscript” as featured in the forty second issue of the Selçuk University Journal of Turkish Studies examines the words/roots *awuçmak*, *çıpuk*, *ımgurt-*, *ilekle-*, *kapğaklamak*, *kömerlemiş*, *yadğın* and *yata-*. This paper deals once again with five hapax legomena as found in the Mashhad as well as Rylands Manuscripts. Two of the words featured in this paper, *çağrıç* and *turılan-*, can only be found in the Rylands Manuscript, and were previously evaluated as being hapax

legomena. However, their status as hapexes has dissolved upon the discovery of their presence in the Mashhad Manuscript as well.

The remaining words *komiltur-*, *örçüne-* and *ton yuğuçı*, on the other hand, form three examples of words that do not appear to exist in any other text in the history of the Turkish language beyond the Mashhad Manuscript.

The word *komiltur-*, which is thought to derive from the root *kom* "wave", in fact derives from a previously undefined verb root within the history of the Turkish language **komı* "to move"- and means both "to become excited" as well as "to experience deep longing". It also points us to other derivatives, including *komığ-* "to overflow, to emotionalize", *komış-* "to gush waves, to overflow, to work gleefully", *komıt-* "to excite, to thrill", and *komıtgan* "to make someone/something miss/long for". Moreover, it has been identified that words such as *kum*, *kum-*, *kumi-*, *kumtur-*, *kumuş-*, *kumul-*, *kumur-*, and *kumrul-* all of which appear to be related to the verb root *komı*, and which appear in contemporary Turkish languages with the vowel /u/ should in fact be written read with the vowel /o/.

The verb *örçüne-*, meaning "to resist, to insist, persist, be obstinate" is not perviously undefined origin. This verb is associated with the root *ör-*, which -according to the *Derleme Sözlüğü-* at one point had meant "to stand up, to rise" and later came to take on the metaphoric meaning of "to rise, to rebel" according to the *Köl Tigin Inscription*. It is inflected as follows: *ör-çIn+e-*. The *the n* to be found at the end of the suffix *-çIn*, can be defined as being a single consonant suffix /-n/ found in Mongolian indicating nouns in their raw form, and which can be found in other Turkish examples such as the word *küdezcın*.

The Arabic word *havāri*, which appears in the Mâide, Necm, and Saf surahs of the Holy Koran (5/111;112-53/2-61/14), were translated in the first Turkish translation of the book as *öz eşler*, *arığ tonluğ / ürüng tonluğ*, *eş*, *kıldaş*, *üdründü*, and *havāri*. The Turkish word *ton yuğuçı* can be encountered in another text, and carries with it the same meaning *havāri* -which is a literal translation from the original Arabic, meaning "garment cleaning agent, bleach, bleaching agent".

KAYNAKÇA

- Aptullah Battal (1934), *İbnü-Mühennâ Lûgati*, İstanbul: İstanbul Devlet Matbaası.
- ARAT, R. R. (1979), *Kutadgu Bilig III İndeks*, (Hazırlayanlar: Kemal Eraslan, Osman Fikri Sertkaya, Nuri Yüce), İstanbul: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- ARAT, R. R., (1986), *Eski Türk Şiiri*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- ATA, A. (1997), *Nâsirü'd-din Bin Burhânü'd-din Rabgüzî Kısaşü'l-Enbiyâ (Peygamber Kıssaları) II Dizin*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ATA, A. (2012), "Rylands Nüshası Satırrarası Türkçe Kur'an Tercümesi'nde Hapax", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Türkoloji Dergisi* 19, 1 (2012) s. 1-12.
- ATA, A. (2013), *Karahanlı Türkçesinde İlk Kur'an Tercümesi (Rylands Nüshası, Giriş- Metin-Nolar-Dizin)*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ATALAY, B. (2006), *Kâşgarlı Mahmud Dîvanü Lûgat-it-Türk, C. I-IV*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- BAYRAM, B. (2007), *Çuvaş Türkçesi – Türkiye Türkçesi Sözlük*, İzmir:
- BOROVKOV, A. K., (2002), *Orta Asya'da Bulunmuş Kur'an Tefsirinin Söz Varlığı (XII. – XIII. Yüzyıllar)*, (Rusçadan Çevirenler: Halil İbrahim Usta – Ebülfez Amanoğlu), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- CEYLAN, E. (1997), *Çuvaşça Çok Zamanlı Ses Bilgisi*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- CLAUSON, G. (1972), *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford.
- EMİNOĞLU, E. (2011), *Abbâs ibni Hamza es-Sabrânî Kitâbü'l-Ef'âl Kıpçakça Satır Arası Sözlük*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- ERCİLASUN, A. B. – AKKOYUNLU, Z. (2014), *Dîvânü Lugâti't-Türk (Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin)*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ERCİLASUN, A. B. (2016), *Türk Kağanlığı ve Türk Bengü Taşları*, İstanbul: Dergah Yayınları.
- ERDAL, M. (1991), *Old Turkic Word Formation A Functional Approach to the Lexicon*, Vol. I-II, Wiesbaden.
- ERSOY, F. (2012), "Çuvaş Türkçesi", *Türk Lehçeleri Grameri*, (Editör: Ahmet B. Ercilasun), Ankara: Akçağ Yayınları.
- Drevnetyurkskiy Slovar'* (1969), Leningrad.
- HACIEMİNOĞLU, N. (2000), *Kutb'un Husrev ü Şirin'i ve Dil Hususiyetleri*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Hasîrizâde Elif Efendi, *en-Nûru'l-Furkân fi Şerhi Lugati'l-Kur'ân*, 1. Cilt, (Yayına Hazırlayanlar: Mustafa Koç – Eyyüp Tanrıverdi), Ankara: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2015.
- Kur'an-ı Kerim Meali*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları / 527 Kaynak Eserler /26, 2006.
- KÖK, A. (2004), *Karahanlı Türkçesi Satır-Arası Kur'an Tercümesi (TIEM 73 1v-235v/2) Giriş-İnceleme-Metin-Dizin*, Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- NASKALİ, E. – DURANLI, M. (1999), *Altayca-Türkçe Sözlük*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Nehcü'l-Ferâdîs Uştmahtarının Açuq Yolu (Cennetlerin Açık Yolu), Maḥmūd bin ŐAlî*, (2014), (Tıpkıbasım ve Çeviri yazı: János Eckmann; Yayımlayanlar: Semih Tezcan – Hamza Zülfikar; Dizin-Sözlük: Aysu Ata), (Birleştirilmiş Baskı), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- PAASONEN, H. (1950), *Çuvaş Sözlüğü*, İstanbul: İbrahim Horoz Basımevi.
- Rağib el-İsfahanî, *Müfredat Kur'an Kavramları Sözlüğü* (Tercüme: Yrd. Doç. Dr. Mehmet Yolcu, Doç. Dr. Abdülbaki Güneş), İstanbul: CIRA, 2012.
- SAĞOL, G. (1993), *Harezmi Türkçesi Satır Arası Kur'an Tercümesi Giriş-Metin-Sözlük*, İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Türk Dili Anabilim Dalı, (Doktora Tezi).
- ŞİMŞEK, Y. – SERTKAYA, O. F. (2015), "Horezm Türkçesi ile Yapılan Kur'an Tercümelelerinden Meşhed Nüshası Üzerine İlk Bilgiler I", *TEKE Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, S. 4/4, s. 1382-1412.
- ŞİMŞEK Y. (2017), "Meşhed Nüshası Türkçe Kur'an Tercümesinin Söz Varlığı Üzerine Notlar", *SUTAD Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Güz 2017; S. 42, s. 97-111.

- Tarama Sözlüğü*, (1995), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- TAŞ, İ. (2009), *Süheyl ü Nev-bahâr'da Eskicil Öğeler*, Konya: Palet Yayınları.
- TEKİN, T. (1982), "On the Structure of Altaic Echoic Verbs in {-KIrA}", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, Vol. 36, No. 1/3, s. 503-513.
- TEKİN, T. vd. (1995), *Türkmence – Türkçe Sözlük*, İstanbul: Simurg Yayınları.
- TOPARLI, R. (2007), *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- USTA, H. İ. (1989), XIII. Yüzyıl Doğu Türkçesiyle Yazılmış Anonim Kur'an Tefsirinin Söz ve Şekil Varlığı, Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- USTA, H. İ. (2011), *Orta Asya Kur'ân Tefsiri (Metin-Tıpkıbasım)*, Ankara: Poyraz Ofset.
- ÜNLÜ, S. (2004), *Karahanlı Türkçesi Satır Arası Kur'an Tercümesi (TIEM 235v/3-450r/7). Giriş-İncelemeMetin-Analitik Dizin*, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- ÜNLÜ, S. (2012), *Doğu ve Batı Türkçesi Kur'an Tercüme Sözlüğü*, Konya: Eğitim Yayınevi.
- YALÇIN, S. K. (2013), *Çağdaş Türk Lehçelerinde Ünlüler*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- YÜCE, N. (2014), *Ebul Kâsım Cârullâh Maḥmūd bin ÓOmar bin Muḥammed bin Aḥmed ez-Zamaḥşarj el-Hvârzmî Mukaddimetü'l-Edeb Hvârizm Türkçesi ile Tercümeli Şuṣter Nüshası*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ZÜLFİKAR, H. (1995), *Türkçede Ses Yansımaları Kelimeler*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.